

บทเรียนจากงานภาคสนามในชุมชน
ชนเผ่าพื้นเมือง

The field research lesson learned
from Indigenous people's communities

ชูพินิจ เกษมณี
Chupinich Kasemmanee

วารสารโพธิวิจัย
ปีที่ 2 ฉบับที่ 2 ก.ค. - ธ.ค. 2561

บทเรียนจากงานภาคสนามในชุมชนชนเผ่าพื้นเมือง

The field research lesson learned from Indigenous people's communities

ชูพินิจ เกษมณี¹

Chupinich Kasemmanee

นับตั้งแต่เมื่อนักมานุษยวิทยารุ่นที่สอง อันมี Bronislaw Malinowski และ Franz Boas เป็นผู้นำร่อง ได้หันมาใช้วิธีการศึกษาภาคสนาม (Fieldwork) ทำให้คำเรียกเชิงประชดสำหรับผู้บุกเบิกงานด้านมานุษยวิทยาแรก อาทิเช่น Edward B. Tylor และ Lewis H. Morgan ว่าเป็นนักมานุษยวิทยาบนเก้าอี้เท้าแขน (Arm - chair anthropologists) เริ่มลดเลือนไป ความคิดเบื้องหลังในเรื่องนี้คือ การศึกษาเพื่อทำความเข้าใจสังคม - วัฒนธรรม เราไม่อาจจำลองขึ้นในห้องทดลองได้เหมือนกับการทดลองทางวิทยาศาสตร์ นักวิจัยจึงจำเป็นต้องออกไปศึกษาจากสังคมที่เป็นอยู่จริงๆ อีกประการหนึ่ง การที่นักมานุษยวิทยามีธรรมเนียมในการเน้นเลือกศึกษาสังคมแบบจารีตประเพณี หรือสังคมชนเผ่าพื้นเมือง มีที่มาจากอิทธิพลของทฤษฎีวิวัฒนาการที่ว่าสังคมแบบจารีตประเพณีถือเป็นขั้นต้นก่อนหน้าที่จะพัฒนามาเป็นสังคมเมืองแบบสมัยใหม่ที่นักวิจัยเองเติบโตขึ้นมา จึงเชื่อกันว่าการทำความเข้าใจกับสังคมแบบจารีตประเพณีจะช่วยให้เข้าใจสังคมเมืองได้ดีขึ้นในเชิงการพัฒนา

อย่างไรก็ตาม สังคมที่มีผู้คนอยู่ร่วมกันท่ามกลางความหลากหลายทางวัฒนธรรมจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้คนเหล่านั้นควรมีความเข้าใจซึ่งกันและกันมากพอสมควร หากปราศจากความรู้และความเข้าใจระหว่างกลุ่มสังคมต่างๆ สังคมนั้นมีแนวโน้มที่ผู้คนจะสร้างมายาคติ (Myth) และการสร้างภาพตัวแทน (Stereotype) ระหว่างกัน ไม่ว่าจะพวกเขาจะเป็นกลุ่มครอบงำหรือกลุ่มถูครอบงำก็ตาม ข้อกล่าวหาว่า พวกตัดไม้ทำลายป่าโดยการทำไร่เลื่อนลอย เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยเหล่านี้เอง

1 นักวิชาการอิสระ

เป็นที่ยอมรับกันว่า วิธีวิทยาและเครื่องมือศึกษาวิวัฒนาการที่มีประสิทธิภาพกว่าแบบอื่นๆ คือแนวทางศึกษาแบบมานุษยวิทยาที่เน้นการวิจัยภาคสนามที่นักวิจัยจะต้องเข้าไปฝังตัวอยู่ในชุมชนเป็นระยะเวลายาวนาน และนี่จึงเป็นที่มาของบทความนี้ที่ผู้เขียนได้มีประสบการณ์กับการทำงานภาคสนามในหมู่บ้านชนเผ่าพื้นเมืองบนพื้นที่สูงของประเทศไทย และก่อเกิดเป็นความผูกพันต่อเนื่องมาอีกก่อนชีวิต

ในยุคที่คอมพิวเตอร์และเทคโนโลยีสารสนเทศยังไม่พัฒนาได้สะดวกรวดเร็วดังเช่นทุกวันนี้ เครื่องไม้เครื่องมือในการวิจัยย่อมแตกต่างกันไปมาก เครื่องมือสำคัญที่ใช้เป็นหลักคือ สมุดจดบันทึกประจำวันภาคสนาม บัตรบันทึกข้อมูลจำแนกประเภท กล้องถ่ายรูปชนิดใช้ฟิล์ม และเครื่องบันทึกเสียง ส่วนแบบสอบถามมักจะพัฒนาขึ้นมาเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงปริมาณ อาทิเช่น จำนวน - เพศ - วัยตามระดับการศึกษา หรือรายได้ หรือผู้ป่วยด้วยลักษณะอาการต่างๆ เป็นต้น ปัจจุบัน นักวิจัยมีเครื่องมือสมัยใหม่ที่ใช้ได้สะดวกและคล่องตัวมากกว่า เช่น คอมพิวเตอร์แบบพกพา ไอแพด โทรศัพท์มือถือที่สามารถถ่ายรูปและภาพเคลื่อนไหวได้ภาพที่คมชัด รวมทั้งยังบันทึกเสียงได้ด้วย

การเลือกชุมชนที่จะเข้าศึกษา ในช่วงแรกที่เราต้องการศึกษาให้เข้าใจพื้นฐานทางวัฒนธรรมของกลุ่มเป้าหมาย ผู้เขียนจึงเจาะจงเลือกหมู่บ้านที่ยังคงวิถีชีวิตตามประเพณีและไม่มีอิทธิพลของการพัฒนาเข้าถึงมากนัก สิ่งที่น่าสนใจที่ผู้เขียนประสบก็คือ ครั้งหนึ่ง Nicholas Tapp ซึ่งขณะนั้นเป็นนักศึกษาชาวอังกฤษที่กำลังจะทำวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกได้เลือกชุมชนชาวม้งเป็นพื้นที่ศึกษา ได้มาขอกับผู้เขียนเชิงขออนุญาตเข้าศึกษาหมู่บ้านหนึ่งที่เขาพึงใจจะเข้าศึกษา เพียงเพราะมีผู้บอกกับเขาว่าเป็นหมู่บ้านที่ผู้เขียนเคยเข้าศึกษามาก่อน ซึ่งผู้เขียนเองไม่ขัดข้องแต่อย่างใด ทำให้นึกได้อันนี้เป็นมารยาทของนักมานุษยวิทยาที่จะหลีกเลี่ยงไม่เข้าศึกษาชุมชนเดียวกันซ้ำซ้อนกัน เพราะเคยเกิดปัญหามาก่อนในอดีต การถ่ายทอดมารยาทหรืออาจเรียกได้ว่าเป็นจรรยาบรรณของสาขาวิชาอาจจะยังไม่เน้นกันนักในสถาบันการศึกษาในประเทศไทย

การเข้าแนะนำตัวเบื้องต้นในชุมชนควรเริ่มจากกลุ่มผู้นำ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ทางการ ผู้นำตามประเพณี ผู้นำทางศาสนาหรือทางจิตวิญญาณ และผู้นำสายตระกูล โดยเฉพาะการใช้โอกาสเข้าแนะนำตัวในการประชุมหมู่บ้านจะช่วยให้มีผู้รับรู้งานของเราได้มากขึ้น สิ่งที่นักวิจัยจะต้องชี้แจงให้ชัดเจนคือ จุดประสงค์ในการเข้ามาและจะนำข้อมูลไปทำอะไร ชาวบ้านจะได้ประโยชน์หรือเสียประโยชน์จากงานของนักวิจัยนี้ได้อย่างไร การกล่าววิจารณ์ตนเป็นนักเรียนของชาวบ้านมีส่วนช่วยสร้างภาพความอ่อนน้อมถ่อมตนของนักวิจัยได้ด้วย ผู้นำชุมชนยังสามารถช่วยให้คำแนะนำอื่นๆ ได้ เช่น เรื่องที่พักของนักวิจัย แหล่งผู้รู้ในด้านต่างๆ นักวิจัยอาจประสบความสำเร็จยากลำบากในการวางตัวในกรณีที่มีการแบ่งฝักแบ่งฝ่ายในชุมชน เพราะการเลือกสนิทสนมกับฝ่ายหนึ่ง อาจไม่ได้รับความร่วมมือจากอีกฝ่ายหนึ่งได้ นักวิจัยจึงไม่ควรตะแคงประเด็นขัดแย้งในชุมชนในช่วงแรกๆ ผู้เขียนเคยมีประสบการณ์เมื่อครั้งเรียนจบใหม่ๆ ได้ไปเป็นผู้ช่วยนักวิจัยให้อาจารย์ฝรั่งสามี - ภรรยาเข้าเก็บข้อมูลในหมู่บ้านหนึ่งในอำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ที่ในช่วงแรกมีผู้สงสัยว่าทีมวิจัยจะมาเผยแพร่ศาสนา ซึ่งมาทราบในภายหลังว่าก่อนหน้านี้ไม่นานมีคณะเผยแพร่ศาสนาเข้ามายังหมู่บ้านเพื่อฉายหนังเกี่ยวกับศาสนา แต่มีการกล่าวดูถูกดูแคลนศาสนาที่ชาวบ้านนับถืออยู่ เป็นเหตุให้ผู้เผยแพร่ถูกยิงเข้าที่หัวเข้าและรีบถอนจอหนังกลับไป คณะของเราต้องพยายามอธิบายว่าอาจารย์ทั้งสองมีความสนใจศาสนาพุทธและวิถีชีวิตของชาวพุทธ ทั้งด้วยการเข้าหาเจ้าอาวาสวัดในชุมชน ผู้ใหญ่บ้าน ครูใหญ่และอดีตครูใหญ่ที่เป็นคนในชุมชนเอง และด้วยการเข้าสัมภาษณ์ผู้รู้ ผู้อาวุโสเกี่ยวกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน จนได้รับการยอมรับเป็นอย่างดี ในการสัมภาษณ์บางครั้ง ผู้รู้ถึงกับลุกขึ้นว่าเพลงเกี่ยวข้าวสาริตให้ดูด้วย

สำหรับชุมชนที่มีภาษาแม่ของตนเองที่ต่างไปจากภาษาไทย นักวิจัยที่เป็นคนนอกจำเป็นต้องเรียนรู้อาษาของเขา บางคนได้เตรียมตัวเรียนภาษาก่อนที่จะเข้าศึกษาในชุมชนด้วยซ้ำ ผู้เขียนเองได้เริ่มเรียนรู้อาษาของเขาอย่างสะเปะสะปะไม่เป็นระบบ จนเมื่อได้พจนานุกรมภาษาที่นักภาษาศาสตร์ได้จัดทำไว้ ทำให้ได้ทราบทั้งโครงสร้างไวยากรณ์และการออกเสียงคำและเสียงวรรณยุกต์ที่ถูกต้อง ทั้งยังช่วยให้เราสามารถบันทึกคำและประโยคได้อย่างชัดเจน ที่สำคัญคือช่วยให้แก่นักวิจัย

สามารถหาคำแปลที่ใกล้เคียงได้มากที่สุด ตัวอย่างเช่น คำว่า “มั่ง” (*Moob*) เป็นสำเนียงที่กลุ่ม “มั่งจิว” (*Moob Ntsuab*) เรียกตนเอง ซึ่งมีผู้แปลว่า “มั่งน้ำเงิน” (*Blue Mong*) ก็มี “มั่งเขียว” (*Green Mong*) ก็มี ซึ่งน่าจะถูกทั้งสองคำ เพราะชาวมั่งจะพูดว่า “คูจิว” (*Ntuj Ntsuab*) เราก็จะแปลว่า “ท้องฟ้าสีฟ้าเงิน” ส่วนคำว่า “บลั่งจิว” (*Nplooj Ntsuab*) เราก็จะแปลว่า “ไปไม้สีเขียว” แสดงว่า คำว่า *Ntsuab* ครอบคลุมตั้งแต่โทนสีเขียวไปจนถึงสีฟ้าเงิน และอีกกลุ่มหนึ่งเรียกตนเองว่า “ฮมั่งเตือ” (*Hmoob Dawb*) ที่แปลว่า “ฮมั่งขาว” กลุ่มนี้จะมีเสียง “ฮ” ออกจากลำคองนำหน้า “มั่ง” ชาวมั่งทั้งสองกลุ่มใช้ภาษาที่สามารถเข้าใจกันได้โดยมีเสียงคำบางคำแตกต่างกันออกไปบ้างเล็กน้อย

ภาษาแม่ยังช่วยให้เราเข้าใจมโนภาพ (*Concepts*) ต่างๆ ในโลกทัศน์ของชาวมั่ง เช่น มีคำเรียก “ผี” “ขวัญ” “วิญญาณ” ต่างๆ กัน หรือคำว่า “กือตี่เน็งจาง” (*Kwv tij neej caa*) จำแนกให้เห็นความสัมพันธ์ทางเครือญาติฝ่ายสามีและฝ่ายภรรยา หรือคำว่า “จิวซ่งดู่ฮิงเต้” (*Cuaj sooj ntug yig sooj teb*) สะท้อนโลกทัศน์ที่มองว่ามี “เก้าชั้นฟ้า เจ็ดชั้นดิน” ดังนั้น การศึกษาภาษาแม่ของกลุ่มชนต่างวัฒนธรรมจึงสามารถใช้เป็นเครื่องมือทำความเข้าใจได้ถึงระบบคิดของพวกเขาได้ สิ่งที่ยากเกี่ยวกับภาษาแม่อีกประการหนึ่งคือ ภาษาในบทสวด เรื่องเล่าตำนาน หรือบทเพลงเก่าแก่ที่มักจะเต็มไปด้วยภาษาโบราณหรือภาษาวรรณกรรมที่แม้แต่คนในปัจจุบันที่เป็นเจ้าของภาษาก็ยังไม่เข้าใจความหมาย การแปลความหมายของภาษาเหล่านี้จำเป็นต้องมองหาผู้รู้ที่มีอาวุโสสูงด้วย ในปัจจุบัน อาจไม่มีผู้รอบรู้ภาษาเก่าแก่เหล่านี้เลยในบางหมู่บ้าน นักวิจัยที่มีความรู้ภาษาแม่ดีมักจะได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดีจากคนในชุมชน

การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (*Key informant interview*) ผู้รู้ท่านหนึ่งได้เล่าตำนานการเกิดมนุษย์ของชาวมั่งโดยมีเนื้อหาบางส่วนนำมาจากการเกิดอาดัมและอีฟของศาสนาคริสต์ แล้วผู้เขียนมาทราบภายหลังว่าผู้รู้ท่านนี้ครั้งหนึ่งเคยหันไปนับถือศาสนาคริสต์ และต่อมาได้ออกจากศาสนาคริสต์กลับมาเป็น “หมอผีทรง” หรือ “สีเน็งเทอ” (*Txiv neeb thawj*) บทเรียนนี้ทำให้เราตระหนักว่า การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก ควรตรวจสอบ (*Cross-check*) กับผู้ให้ข้อมูลอย่างน้อยสามคน

การทำแผนที่/แผนผังมีส่วนช่วยอย่างมาก เช่น แผนที่ชุมชนที่แสดงให้เห็น ทั้งที่อยู่อาศัยและทรัพยากรโดยรอบ การกระจายตัวของกลุ่มเครือญาติ การทำแผนผังเครือญาติช่วยให้เข้าใจระดับความสัมพันธ์ของคนในชุมชน หรือแผนผังแสดงความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างครัวเรือน ข้อมูลเหล่านี้มีส่วนช่วยเสริมการวิเคราะห์ข้อมูลได้อย่างมาก ปัจจุบัน นักวิจัยสามารถใช้ประโยชน์จาก Google Map ได้ด้วยความแม่นยำมากกว่าแผนที่ทำมือ

สิ่งที่นักวิจัยต้องตระหนักอีกประการหนึ่งคือ พื้นที่หวงห้ามในชุมชนซึ่งอาจมีข้อห้ามแตกต่างกันไปในแต่ละกลุ่ม บางกลุ่มอาจมีข้อห้ามคนนอกเข้าพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บางประเภท บางกลุ่มห้ามสตรีเข้าในเขตศาลของหมู่บ้าน พิธีกรรมบางอย่างห้ามคนนอกเข้าร่วม ขนเผ่าพื้นเมืองหลายกลุ่มมีการปัก “ตะแหวล” หรือ “เฉลว” ไว้หน้าประตูบ้าน แสดงว่าห้ามคนนอกเข้าบ้านหลังนั้นในช่วงเวลาหนึ่ง หรืออาจปักไว้บริเวณทางเข้าหมู่บ้าน เป็นการห้ามคนนอกเข้าหมู่บ้านในช่วงเวลาหนึ่ง รวมทั้งข้อห้ามอื่นๆ อีกหลายประการ การฝ่าฝืนข้อห้ามเหล่านี้ อาจทำให้เสียพิธีกรรม หรืออาจต้องถูกปรับเป็นเงินหรือสิ่งของ

การทำงานภาคสนาม นักวิจัยจะต้องเน้นศึกษาเก็บข้อมูลตามแนวทางของการศึกษาแบบชาติพันธุ์วรรณา (Ethnographic Study) ดังนี้:

- 1) เน้นเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์ (Empirical Data) นักวิจัยไม่ควรยึดถือเพียงข้อมูลที่เป็นคำพูด แต่ควรให้ความสำคัญกับข้อมูลที่เป็นพฤติกรรม หรือการแสดงออกจริง ซึ่งในหลายกรณี คำพูดที่เป็นอุดมคติมักไม่สอดคล้องกับพฤติกรรมที่แสดงออก
- 2) มุ่งสะท้อนมุมมองของ “คนใน” (Emic approach) โดยเฉพาะการให้ความหมายและการจัดจำแนกประเภท เช่น การแบ่งประเภทผลไม้เป็นจำพวกผลไม้เย็น และผลไม้ร้อน ที่ถูกหรือไม่ถูกกับความเจ็บไข้บางอย่าง เป็นต้น
- 3) ตีความและวิเคราะห์ด้วยทัศนะแบบองค์รวม (Holistic view) นักวิจัยทางวัฒนธรรมจำเป็นต้องฝึกลงมือตนเองให้มองเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์จากมุมมองหลายด้าน เช่น การทำไร่หมุนเวียนของชาว

กะเหรี่ยงมีกิจกรรมหลายอย่าง que แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของผู้คนทั้ง เครือญาติและเพื่อนบ้าน กิจกรรมอีกหลายอย่าง que สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากร และหลายกิจกรรมแสดงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ในช่วงสามทศวรรษมานี้ กระแสความตื่นตัวด้านสิทธิชุมชนและสิทธิชนเผ่าพื้นเมืองได้แพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวาง ทำให้นักมานุษยวิทยาเกิดความลำบากใจในการทำงานวิจัยเพื่อตักตวงประโยชน์เข้าตนเองด้วยการเสริมวิถีสานะทางอาชีพของตนเองให้สูงขึ้น ชนเผ่าพื้นเมืองในบางประเทศมีการวิพากษ์วิจารณ์นักมานุษยวิทยาแนวเดิมๆ ค่อนข้างแรง ประกอบกับการทำงานขององค์กรภาคเอกชน บางส่วนที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการดำเนินงานวิจัย จนถึงขั้นที่มีการจดลิขสิทธิ์ผลงานวิจัยเป็นของชุมชนเอง ด้วยเหตุนี้ ในช่วงหลังมานี้ นักวิจัยจำนวนมากได้หันมาใช้แนวทางการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ซึ่งอาจให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชนมาก - น้อยแตกต่างกันไปบ้าง การมีคนในชุมชนเป็นผู้ร่วมเก็บข้อมูล หากมีการฝึกฝนที่เหมาะสมจะช่วยให้กระบวนการเก็บข้อมูลมีประสิทธิภาพขึ้นอีกมาก ทั้งในการเป็นเจ้าของภาษาแม่เอง ทั้งในความรู้จักสนิทสนมกับผู้ให้ข้อมูล และทั้งในการมองเห็นการนำข้อมูลไปปรับใช้ประโยชน์ ความร่วมมือระหว่างชุมชนกับนักวิจัยจะเสริมสร้างให้มีผลงานวิจัยที่มีคุณภาพและมีนัยของการนำไปปรับใช้ได้จริงที่มีชุมชนเป็นผู้ขับเคลื่อนหลัก และนี่จะเป็นโฉมหน้าใหม่ของการวิจัยในยุคหลังสมัยใหม่

